

**ΟΜΟΛΟΓΙΑΚΟΣ - ΧΡΙΣΤΟΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ
ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ ΤΩΝ ΝΕΟΜΑΡΤΥΡΩΝ**

**ΕΙΣΗΓΗΣΗ κ. ΧΡΙΣΤΟΥ Θ. ΚΡΙΚΩΝΗ,
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ,
ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΕΝΩΣΕΩΣ ΘΕΟΛΟΓΩΝ Β. ΕΛΛΑΔΟΣ**

**στο Συνέδριο για τους Έλληνες Νεομάρτυρες 1453 - 1821 που έγινε το
Λιδωρίκι, 29-30 Μαΐου 1997**

Νεομάρτυρες από διακοσίων και πλέον ετών επεκράτησε να ονομάζονται εκείνοι που απέθνησκαν από τα μαρτύρια των Τούρκων, επειδή ομολογούσαν την πίστη τους στον Χριστόν και δεν εδέχοντο να αλλαξοπιστήσουν. Επειδή όμως μαρτύρια και εξισλαμισμοί είχαν παρατηρηθή από του δωδεκάτου και δεκάτου τρίτου αιώνα και είχαν τον αυτόν φορέα, δηλαδή τον Τούρκο κατακτητή και τα αυτά αίτια, ήτοι τον θρησκευτικό φανατισμό, τη μισαλλοδοξία, το σωβινισμό και την απληστία των Τούρκων, γι' αυτό στον ελληνορθόδοξο χώρο Νεομάρτυρα είναι ορθότερα να ονομάζομε κάθε ομολογητή της πίστεως εις

τον Χριστόν, ο οποίος υπέστη μαρτυρικό θάνατο από τους Τούρκους, όχι μόνο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας από της αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως του 1453, αλλά από τον δωδέκατο αιώνα και εντεύθεν.(1)

Οι Νεομάρτυρες συνεδύαζαν κυρίως δύο ιδιότητες, ήταν χριστιανοί και Έλληνες και συγχρόνως ήταν φορείς δύο παραδόσεων, της χριστιανικής ορθοδοξίας και της ελληνικής παραδόσεως, μέσα στις οποίες έζησαν, εβίωσαν τις πνευματικές αξίες τους, τις διεκήρυξαν και εμαρτύρησαν γι' αυτές. Άλλωστε έχει παρατηρηθεί ότι η επιβίωση ενός ατόμου ή ενός έθνους προκειμένου να αντιμετωπίσει τις σκληρές αυτές αντιξοότητες της ζωής πρέπει να διαπνέεται από ιδανικά και κάποια αξιολογή πνευματική παράδοση, η οποία θα εμπνέει και θα δίνει ιδιαίτερο νόημα και περιεχόμενο στον αγώνα του και να δικαιολογεί τις οποιεσδήποτε οδυνηρές θυσίες στην πορεία της ζωής του. Η ελληνορθόδοξη χριστιανική παράδοση αποτελεί ιστορική πραγματικότητα, η οποία διεδραμάτισε σημαντικό και πρωταρχικό ρόλο στην ανάδειξη των Νεομαρτύρων.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία, υποθάλπουσα την αντίδραση στον θρησκευτικό φανατισμό ή σε οποιαδήποτε ηθική πίεση των μουσουλμάνων, υπέθαλπεν εμμέσως την αντίσταση του ελληνικού έθνους. Με τον τρόπο αυτό οι Νεομάρτυρες γίνονταν στην πραγματικότητα και εθνομάρτυρες, όρος ο οποίος χρησιμοποιείται κατά τους τελευταίους αιώνες κατ' αναλογία του όρου των Νεομαρτύρων. (2)

Και ενώ αμφότεροι, Νεομάρτυρες και Εθνομάρτυρες, συμπίπτουν χρονικά και υπέστησαν μαρτυρικό θάνατο μετά από σκληρά και απάνθρωπα βασανιστήρια από τους Τούρκους, όμως δεν πρέπει να συγχέονται, "δεδομένου ότι πολλοί εθνομάρτυρές μας υπήρξαν ορθόδοξοι κληρικοί και όλοι οι Νεομάρτυρές μας του ελληνικού χώρου Έλληνες", παρατηρεί ο καθηγητής Στ. Παπαδόπουλος(3). Αμφότεροι ήταν Έλληνες και χριστιανοί, η μεταξύ τους ειδοποιός διαφορά ήταν η συνείδηση

τους.

Στους Νεομάρτυρες το κυριαρχούν στοιχείο στον αγώνα τους γενικότερα και στη στιγμή του μαρτυρικού θανάτου τους ειδικότερα ήταν η ομολογία της πίστεώς τους εις Χριστόν. Αυτό άλλωστε τους επέβαλε η θρησκευτική παράδοσή τους. Οι Νεομάρτυρες ήταν συνήθως νέοι και απλοί άνθρωποι του λαού στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν κατώτεροι και ανώτεροι κληρικοί, οι οποίοι με τον μαρτυρικό τους θάνατο προκαλούσαν τη συγκίνηση στους ομοδόξους και επί πλέον τους ενεθάρρυναν να μείνουν σταθεροί στη χριστιανική ορθόδοξη πίστη τους.

Ενώ στους Εθνομάρτυρες, οι οποίοι αγωνίζονταν για την πατρίδα και την Ορθόδοξη πίστη τους, η αγάπη για την πατρίδα ήταν εκείνη που πρωταρχικά τους οδηγούσε στο μαρτύριο και στη θυσία τους, χωρίς να τους λείπει η πίστη εις τον Χριστόν, ούτε η διάθεση να πεθάνουν γι' αυτήν, όμως ο κύριος σκοπός και πρώτιστο έργο τους ήταν ο αγώνας για την απελευθέρωση της πατρίδος τους, παρά το γεγονός ότι αγωνίζονταν ταυτόχρονα για τη θρησκεία τους (4). Έτσι ατέλειωτη στρατιά ηρώων χριστιανών είχαν τάξει τους εαυτούς τους στην υπηρεσία του ελληνικού έθνους και της Ορθοδόξου Εκκλησίας.

Διαπιστώνεται δηλαδή ότι και οι Νεομάρτυρες και οι Εθνομάρτυρες ήταν στην κοινή συνείδηση μάρτυρες και ότι υπήρχαν σ'αυτούς η θρησκευτική και η εθνική - ελληνική παράδοση, στον καθένα όμως επεκρατούσεν η μία, η θρησκευτική για τους πρώτους, η ελληνική για τους δεύτερους (5). Η επιδειχθείσα ακλόνητη πίστη αμφοτέρων και η αποφασιστικότητά τους να αγωνισθούν και να θυσιασθούν χάριν των ανωτέρω ιδανικών προκαλούν βαθύτατη εντύπωση.

Ο αγώνας τους αυτός είχε ως αποτέλεσμα να αναφανεί πλήθος Νεομαρτύρων, λαϊκών και κληρικών, οι οποίοι με την αυτοθυσία τους χάριν της πίστεώς τους εις Χριστόν - της θρησκείας και της πατρίδος την ελευθερία, αναδείχθηκαν αληθείς

Νεομάρτυρες και Εθνομάρτυρες με το παράδειγμά τους δε, αναδείχθηκαν μοναδικοί εμπυχωτές των καταδυναστευομένων Ελλήνων χριστιανών.

Βέβαια τα μαρτύριά τους δεν ήταν μεμονωμένα περιστατικά απαντώμενα σε μερικές μόνο πόλεις ή νησιά, αλλά ήταν καθολικό φαινόμενο. Όμοια δηλαδή με αυτά που συνέβαιναν στην Κωνσταντινούπολη συνέβαιναν σε κάθε ελληνική περιοχή ή ορθότερα στο ελληνικό χριστιανικό στοιχείο κάθε περιοχής. Με την καθολικότητα του φαινομένου της αυτό-θυσίας των λαϊκών και κληρικών για του Χριστού την πίστη και της πατρίδος την ελευθερία, αποδεικνύεται η ενιαία και αδιάσπαστη ελληνική ψυχική ενότητα. Θα ενόμιζε κανείς ότι οι Έλληνες δια μέσου των αιώνων είχαν ένα κοινό στόμα από το οποίο έβγαине κραυγή ότι οι Έλληνες γεννήθηκαν χριστιανοί και ως Έλληνες χριστιανοί αποφασίζουν να πεθάνουν.

Κατά την μακρά περίοδο της τουρκικής δουλείας, κατά την οποία κυρίως και ανεδείχθησαν οι περισσότεροι Νεομάρτυρες, η Ορθόδοξη Εκκλησία και το υπόδουλο ελληνικό έθνος πέρασαν την κρισιμότερη καμπή της ιστορίας τους. Και αυτό γιατί κατά την περίοδο αυτή επανελήφθησαν οι γνωστοί διωγμοί των ρωμαϊκών χρόνων σε βάρος των χριστιανών και εμφανίσθησαν οι γνωστοί Νεομάρτυρες της πίστεως, θύματα της τουρκικής θηριωδίας.

Πρέπει να παρατηρηθεί ότι τα περισσότερα μαρτύρια προκάλουσαν όχι μόνο το γενικά παρατηρούμενο στους Νεομάρτυρες πνεύμα της αντιστάσεως εναντίον της βίας και της τυραννίας των Τούρκων, αλλά και ο βαθύς θρησκευτικός ζήλος και η σταθερή και ακλόνητη πίστη τους. Η ομολογία της πίστεως αυτής, η καταπληκτική εμμονή στην ορθόδοξη χριστιανική και ελληνική ιδιότητά τους, η υπομονή και η αξιοθαύμαστη καρτερικότητά τους στα απάνθρωπα βασανιστήρια καθώς και η ανεξικακία τους για τους διώκτες τους, σε συνδυασμό με τις θαυματουργικές ικανότητες τις οποίες διέθεταν, ήταν τα

κυριότερα κοινά χαρακτηριστικά των Νεομαρτύρων. Οι περισσότεροι από τους μάρτυρες ονομάσθηκαν Νεομάρτυρες για την ακλόνητη πίστη τους ενώπιον των διωκτών τους και για τον μαρτυρικό θάνατο που υπέστησαν από αυτούς. Μερικοί μάλιστα από τους Νεομάρτυρες επεσκίαζαν κάποτε με τη φήμη τους τις αρετές και τα θαύματά τους, τους παλαιότερους μάρτυρες και αυτά προκαλούσαν την συρροή πιστών κάθε περιοχής της ελληνικής γης. Άλλωστε δεν υπήρξεν ελληνική περιοχή, η οποία να μη ανέδειξε τους Νεομάρτυρές της. Ο λαός παρακολουθούσε και συμμετείχε με πάθος στα μαρτύριά τους γιατί δεν ήταν μόνο αγωνιστές της πίστεως αλλά πολλοί ήταν και αγωνιστές της ελευθερίας της πατρίδος τους. Το πνεύμα αυτό της αυτοθυσίας των Νεομαρτύρων ετόνωνε το ηθικό του αγωνιζομένου υπόδουλου ελληνικού λαού και αποτελούσε παράδειγμα προς μίμηση.

Οι Νεομάρτυρες αυτοί ήταν τα συνήθη θύματα των Τούρκων, οι οποίοι με διάφορες προφάσεις και μεγάλες ευκολίες προέβαιναν αδιάκριτα σε θανατώσεις των χριστιανών Ελλήνων, άλλοτε γιατί ηρνούντο να αλλαξοπιστήσουν και άλλοτε για τις πιο απίθανες κατηγορίες, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν καθαρά συκοφαντίες.

Τα μαρτυρολόγια τους αποτελούσαν τις πιο διαδεδομένες "ψυχωφελείς" διηγήσεις, οι οποίες παρηγορούσαν και ενεθάρρυναν τον υπόδουλο ελληνικό λαό.

Τα λείψανα των Νεομαρτύρων ή τμήματά τους ή ακόμη και αντικείμενά τους, που με ζήλο συνήθως και με αδρά αμοιβή στους Τούρκους κατόρθωναν να αποκτήσουν οι Έλληνες, φυλάσσονταν ως κειμήλια σε ιερούς χώρους. Αυτά εχρησιμοποιούντο κατά καιρούς σε περιοδικές διαφόρων ελληνικών περιοχών για να θερμάνουν την πίστη των υποδούλων Ελλήνων και να τους δώσουν δύναμη για να αντιμετωπίσουν τους τυράννους κατακτητές.

Εδώ πρέπει να αναφερθή ότι, όπως είναι γνωστόν, οι Τούρκοι εστερούντο πολιτικής και κυρίως νομικής οργανώσεως και ως συνέπεια αυτού δεν ήταν δυνατόν να αναπτύξουν σαφή

πολιτική και δικαστική θέση απέναντι των υποδούλων λαών. Είχαν, εξ άλλου, ανεπτυγμένη σε υψηλό βαθμό απέραντη μισαλλοδοξία και στυγνό θρησκευτικό φανατισμό και γι' αυτό προέβαιναν σε ποικίλες φρικαλεότητες και αφάνταστα μαρτύρια σε βάρος των χριστιανών, παρά το γεγονός ότι είχε εκδοθή το σχετικό Βεράτιο και είχε χορηγηθή από τον Μωάμεθ τον Πορθητή στον Γεννάδιο Σχολάριο, πρώτο πατριάρχη των χριστιανών μετά την άλωση.

Τρεις ήταν κυρίως οι βασικοί λόγοι που επέβαλαν την συμπεριφορά αυτή των Τούρκων και που αποτελούν και τα κύρια αίτια του εξισλαμισμού και τα αίτια του μαρτυρίου εκείνων που ηρνούντο να αλλαξοπιστήσουν, κατά τους ειδικούς μελετητές της ιστορίας της περιόδου αυτής. Και αυτοί που επέβαλαν τον εξισλαμισμό προέρχονταν:

α) Από τη θρησκευτική μωαμεθανική συνείδηση, σύμφωνα με την οποία οι Τούρκοι έπρεπε από τη μία να περιφρονούν τους άπιστους και από την άλλη με κάθε τρόπο, ακόμη και βίαια μέσα, έπρεπε να τους αναγκάζουν να δεχθούν τον Μωαμεθανισμό, φθάνοντας μέχρι το μαρτύριο για όσους δεν εδέχοντο να εξισλαμισθούν (6). β) Από την εθνική συνείδηση των Τούρκων, κατά την οποία οι εξισλαμιζόμενοι υπόδουλοι Έλληνες γενόμενοι Τούρκοι, εμείωναν έτσι τον αριθμό των εθνικών αντιπάλων τους. Με τον εξισλαμισμό αυτό οι Τούρκοι "απεμάκρυναν αυτούς ου μόνον εκ της χριστιανικής των πίστεως, αλλά και της μετ' αυτής αρρήκτως συνδεδεμένης εθνικής των συνειδήσεως".(7) γ) Από την οικονομική απληστία των Τούρκων οι οποίοι, γνωρίζοντας ότι οι χριστιανοί συνήθως δεν θα υποχωρούσαν στις πιέσεις για εξισλαμισμό και ότι θα οδηγούντο μετά την ομολογίαν της πίστεώς τους στο μαρτυρικό θάνατο, υπελόγιζαν να αρπάζουν όλα τα περιουσιακά στοιχεία των μαρτύρων.

Γι' αυτούς τους παραπάνω λόγους, έπρεπε ανάλογα με τις περιπτώσεις να εφευρίσκονται κάθε φορά διάφορα προσχήματα και αφορμές για να καλύπτουν τους πραγματικούς λόγους που παρακινούσαν τους Τούρκους στις ενέργειές τους αυτές.

Εξ άλλου είναι γνωστό ότι οι διάφορες αφορμές ήταν κατά κανόνα πάντοτε οι ίδιες και τις περισσότερες φορές - αν όχι πάντοτε - ήταν ψευδείς και ανυπόστατες σε βάρος των χριστιανών τακτική των Τούρκων γνωστή ως "αβανία". (8)

Έχει παρατηρηθεί ότι πολλές φορές τα αίτια και οι αφορμές που παρακινούσαν τους Τούρκους να επιβάλουν στους χριστιανούς -στους Νεομάρτυρες - τα πιο φρικτά μαρτύρια συμπλέκονται. Το βασικό πάντως, κατά τους ειδικούς μελετητές της περιόδου αυτής, ήταν κυρίως η μισαλλοδοξία και ο θρησκευτικός φανατισμός των Τούρκων, οι οποίοι, με διάφορα απάνθρωπα μέσα εξανάγκαζαν τους χριστιανούς να αρνηθούν τη χριστιανική Ορθόδοξη πίστη τους και να εξισλαμισθούν (9). Αρνούμενοι δε οι χριστιανοί να αλλαξοπιστήσουν, οδηγούντο ενώπιον Τούρκων ιεροδικαστών και χωρίς κάποια νομική διάταξη ή συγκεκριμένη διαδικασία "εδικάζοντο και κατεδικάζοντο" σε θάνατο με συνοπτική, θα λέγαμε, διαδικασία. Σ'αυτήν την περίπτωση ανήκει η πλειονότητα, αν όχι η ολότητα των κληρικών Νεομαρτύρων, αλλά και των λαϊκών τους εξητείτο η άρνηση της χριστιανικής Ορθόδοξης πίστεως και η ένταξή τους στον ισλαμισμό.

Αυτούς τους μάρτυρες η Εκκλησία αναγνωρίζει, τιμά και ονομάζει Νεομάρτυρες για να διακρίνονται από τους μάρτυρες της αρχαίας Εκκλησίας.

Η θυσία των Νεομαρτύρων ήταν τόσο συγκλονιστικό γεγονός, ώστε συνετάρασεν όλους τους χριστιανούς, παράλληλα δε τους ενίσχυνε απέναντι στην καταπιεστική συμπεριφορά των Τούρκων, και όσοι είχαν ευαισθησία σε θέματα πίστεως ενεδυναμούντο και ενεθαρρύνοντο να ομολογήσουν την πίστη τους εις Χριστόν.

Συνεπώς το γεγονός του μαρτυρίου, επειδή ήταν μεγαλειώδες, συγκλόνιζε όλους, αλλά δεν παρακινούσε όλους γι' αυτή τη δραστηριότητα. Οι Νεομάρτυρες ανεδεικνύοντο συχνότερα από τους Εθνομάρτυρες και αποτελούσαν το μόνιμο ισχυρό κίνητρο και τη συνεχή ενισχυτική δύναμη κατά τη μαύρη εκείνη περίοδο της δουλείας.

Η ενσυνείδητη θυσία των Νεομαρτύρων απέβη μοναδικό παράδειγμα προς μίμηση για εκείνους που ήταν διατεθειμένοι να ακολουθήσουν τη θυσία των Νεομαρτύρων. Όπως άλλωστε είναι γνωστό, οποιαδήποτε μεγάλη θυσία και προσφορά έχει απαραίτητως αγαθά αποτελέσματα και καλούς καρπούς. Στην περίπτωση των Νεομαρτύρων ήταν ευνοϊκότερη η μίμηση της θυσίας τους, γιατί σχεδόν σε όλες τις περιοχές του ελληνικού χώρου υπήρξαν Νεομάρτυρες, οι οποίοι εθυσιάζοντο για την ορθόδοξη πίστη τους και παράλληλα για την εθνική συνείδησή τους, ήτοι για την απελευθέρωση της πατρίδος τους. Η διαφορά εντοπίζεται μόνο ως προς τον τρόπο της θυσίας τους, αφού οι Νεομάρτυρες οδηγούντο οπωσδήποτε σε βέβαιο θάνατο, ενώ οι εθνομάρτυρες ηγωνίζοντο για να νικήσουν, να επιβιώσουν, προσφέροντες ενδεχομένως προς το σκοπό αυτό και την ίδια τη ζωή τους (10), όπως ο Κ. Παλαιολόγος κ.π.ά.

Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι οι Νεομάρτυρες δεν ήταν οπωσδήποτε και Εθνομάρτυρες, γιατί με τη θυσία τους ομολογούσαν πρωτίστως την πίστη τους εις Χριστόν, γενόμενοι όμως έτσι και εμψυχωτές των Εθνομαρτύρων. Και όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Άγιος Νικόδημος ο Αγιορείτης, η εμφάνιση των Νεομαρτύρων αναζωογονεί την κλονιζόμενη πίστη των συγχρόνων χριστιανών, οι οποίοι βλέπουν και, κατά κάποιο τρόπο, ζουν και αυτοί τα μαρτύρια των Νεομαρτύρων. Ο Θεός οικονομεί κατά τέτοιο τρόπο τα πράγματα ώστε οι Νεομάρτυρες όχι μόνο να επιβεβαιώνουν την ακράδαντη πίστη στον Τριαδικό Θεό με τα βασανιστήρια - μαρτύρια, αλλά και να επισφραγίζουν την όλη ορθόδοξη πίστη των χριστιανών με τον ίδιο μαρτυρικό θάνατό τους. Σχετικά και ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος επιβεβαιώνει τούτο λέγοντας: "δια τούτο και ανέμειξεν (ο Θεός) τω πλήθει τους αυτώ πιστεύοντας, ίνα μεταδώμεν αλλήλους της ημετέρας συνέσεως".

Τούτο μάλιστα εξαιρέτως εξοικονόμησεν ο Θεός να γίνει με τους Νεομάρτυρες οι οποίοι ανατραφέντες μεταξύ των αλλοπίστων, εκήρυξαν με μεγάλη παρρησία ότι η πίστη είναι απλανής και αληθινή και ομολόγησαν ότι ο Ιησούς Χριστός είναι Υιός του Θεού και Θεός αληθινός. Και την ομολογίαν τους

αυτή εβεβαίωσαν όχι μόνο με το αίμα τους που έχυσαν, αλλά και με τα θαύματα που διενήργησε δι' αυτών η Χάρις του Θεού κατά το μαρτύριό τους και μετά την τελειώσή τους. Επί πλέον πολλοί Νεομάρτυρες εκήρυξαν στους αλλόπιστους την αλήθειαν του Ευαγγελίου, ανεξάρτητα από το πιο αποτέλεσμα είχε το κήρυγμά τους.

Οι Νεομάρτυρες εις την ιστορίαν της Εκκλησίας, δεν ήταν κατώτεροι των αρχαίων μαρτύρων, ούτε κατά την παρησϊάν τους ενώπιον των τυράννων, ούτε κατά την ομολογίαν της πίστεώς τους, ούτε κατά τα μαρτύρια και τα θαύματά τους, απλώς ήταν νεότεροι κατά το χρόνο του μαρτυρίου τους και όχι κατά τα μαρτύριά τους, κατά τα οποία είναι και αυτοί παλαιοί. Και ακόμη αγωνίσθησαν εναντίον της μονοθεΐας των άλλοπιστων και όχι εναντίον της ειδωλολατρίας.

Η Αγία του Χριστού Εκκλησία δοξάζεται όχι μόνο με τους παλαιούς μάρτυρες αλλά και με τους καινούργιους, τους Νεομάρτυρες, και ως φιλόστοργος και φλόπαις μητέρα χαίρεται και καυχιέται και για τα δύο παιδιά της. Και όπως η πνευματικώς γεννήσασα αυτούς Ορθόδοξη Εκκλησία είναι αγία και ευάρεστος στο Θεό, και ταμιούχος της θείας Χάριτος του Αγίου Πνεύματος, έτσι κι αυτοί οι μάρτυρες είναι άγιοι και ευάρεστοι στο Θεό όποια είναι η μητέρα τέτοια είναι και τα παιδιά της και όποια τα παιδιά της τέτοια και η μητέρα τους όποιος ο καρπός τέτοιο και το δένδρο και όποια τα αιτιατά, τέτοια και τα αίτια (12).

Οι δοκιμασίες και τα άλλα κακά έχουν επιτραπεί από το Θεό στους πιστούς για να αποδειχθεί η υπομονή τους και η σταθερότητα της πίστεώς τους εις τον Χριστόν. Διότι η αγία ζωή τους γεννά και στερεώνει την Αγία Πίστη, αφού το ένα είναι συστατικό του άλλου, κατά τον Ιωάννη Χρυσόστομο. Ο ίδιος ο ιερός πατήρ παρατηρεί ότι *"είναι προτιμότερον να υποφέρετε δια την αγάπην του Χριστού, αλλά και θαυμασιώτερον και ανώτερον από το να ανασταίνετε νεκρούς και να κάνετε θαύματα"*. Και τούτο γιατί στα θαύματα χρεώστες γίνονται οι θαυματουργούντες εις Χριστόν, ο οποίος τους έδωκε τη δύναμη να θαυματουργήσουν, ενώ στα παθήματα δια τον

Χριστόν χρεώστης γίνεται ο ίδιος ο Χριστός για τους πάσχοντες χάριν αυτού, «εκεί μεν οφειλέτης εμί, ενταύθα δε οφειλέτην έχω Χριστόν».

Κατά τον Γρηγόριον Θεολόγον «το μετά Χριστού πάσχειν και υπέρ Χριστού, του μετ' άλλων τρυφάν αιρετώτερον» (13). Η μεγαλύτερη τιμή που γίνεται στους Νεομάρτυρες κατά τον Νικόδημον Αγιορείτη, είναι η μίμηση στο έργο του Χριστού και η υπομονή εις το μαρτύριο για το όνομα του Χριστού. "Τιμή μάρτυρος, μίμησις μάρτυρος" λέγει ο Χρυσόστομος. Έτσι ανταποκρίνεται καλύτερα στους λόγους του Κυρίου "ος δ'αν απόλεση την ψυχήν αυτού ένεκεν εμού, ευρήσει αυτήν" (14).

Και αν ο Θεάνθρωπος έγινε μάρτυρας της θεότητας του Υιού του εις τον Ιορδάνην και το όρος Θαβώρ, πόσο πιο σημαντικό και άξιο κάθε θυσίας είναι το μαρτύριο του πιστού για την Αγία Τριάδα και για την αγάπη και πίστη εις Χριστόν "γίνεσθέ μοι μάρτυρες και εγώ μάρτυς λέγει Κύριος ο Θεός" (15).

Οι Νεομάρτυρες με το μαρτύριό τους απέδειξαν έμπρακτα την τελεία πίστη και αγάπη τους στον Τριαδικό Θεό, και με το αίμα του μαρτυρικού θανάτου τους ευαρέστησαν το Χριστό, εξέπληξαν τους αγγέλους, εύφραναν τους αγίους, εταπείνωσαν τους δαίμονες, ελύπησαν τους αλλόπιστους, παρηγόρησαν τους εν θλίψει αδελφούς, εχαροποίησαν την Εκκλησία του Χριστού, η οποία στερεώθηκε με το αίμα τους και γι' αυτό η Εκκλησία στεφανώνει και τιμά τη μνήμη τους, κατά τον Νικόδημο τον Αγιορείτη (16).

Οι Νεομάρτυρες, αν και ανήκουν στο συνήθη τύπο των χριστιανών, παρουσίαζαν ακέραιο χαρακτήρα, εκκλησιαστικό φρόνημα, πίστη σταθερή στον Τριαδικό Θεό και ιδίως στον Χριστό. Επεδείκνυαν αξιοθαύμαστη ευψυχία τόσο κατά τη διάρκεια των εξαντλητικών ανακρίσεων ενώπιον των ανακριτών τους όσο και καρτερικότητα κατά τη διάρκεια των σκληρών βασανιστηρίων τους, τα οποία προκαλούσαν το θαυμασμό των λοιπών χριστιανών. Η παρηρησία και η σταθερότητα αυτή των Νεομαρτύρων προέρχεται βασικά από τη βαθεία και ακλόνητη

πίστη τους στον Χριστόν. Γιατί θεωρούσαν ότι η πίστη τους στον Χριστόν για την οποία οδηγούντο στο μαρτύριο ήταν το σπουδαιότερο και πλουσιότερο αγαθό και ότι η υψίστη τιμή και δόξα τους ήταν η μέλλουσα εν Χριστό ζωή. Αποκορύφωμα δε της παρηρησίας και της σταθερότητας της πίστεώς τους ήταν η περιφρόνηση που επεδείκνυαν για το μαρτύριό τους και η προσδοκία αποκτήσεως της αιωνίου ζωής (17). Αρκετοί από τους Νεομάρτυρες μετά το μαρτυρικό τους θάνατο τιμήθηκαν ως άγιοι από την Εκκλησία...

Λόγω ακριβώς της ομολογίας του ονόματος του Χριστού, αλλά και της προσφοράς του αίματός τους χάριν του Χριστού, το Μαρτύριο των Νεομαρτύρων έχει Χριστοκεντρικό χαρακτήρα. Οι Νεομάρτυρες της πίστεως φέρουν τον ονειδισμό του Χριστού, περιφρονούν τη φιλία του κόσμου αυτού, γίνονται μισητοί ακόμη και από τους οικείους τους για να ακολουθήσουν την μαρτυρική πορεία, που θα τους οδηγήσει στο θάνατο για να κερδίσουν το Χριστό, σύμφωνα με το "πάντες οι μαρτυρήσαντες ετελειώθησαν δια της εις Χριστόν πίστεως και εβάστασαν τον ονειδισμόν του Χριστού". Εξ άλλου ο ιερός υμνογράφος θαυμάζοντας το μαρτύριο των Νεομαρτύρων δια την αγάπην του Χριστού αναφωνεί «ου διωγμός, ου λιμός, ου γυμνότης, ου κίνδυνος, ουδέ θάνατος όλους τους θείους αθλοφόρους της αγάπης του Χριστού διεχώρισεν» (18) εφ' όσον όλοι «οι θέλοντες ευσεβώς ζην εν Χριστώ Ιησού διωχθήσονται» (19).

Η πίστη εις Χριστόν, κατά ταύτα, αποτελεί τον βασικό λόγο του μαρτυρίου, το οποίο χορηγείται ως προνόμιο στους εκλεκτούς και αποτελεί την υψηλότερη έκφραση της υπακοής στον Θεό' ο μάρτυρας ζει το μαρτύριο ως καθημερινό βίωμα, παραδίδοντας τον εαυτό του εις θάνατον δια τον Χριστόν. Ο μαρτυρικός θάνατος του Νεομάρτυρα είναι η επισφράγιση και η μεγαλειώδης έκφραση του αναιμάκτου μαρτυρίου' για την αγάπη και την πίστη του στον Χριστό υπομένει χαίρων «δεσμωτήρια και δεσμά και συκοφαντίας και εξορίας και άλλας ταλαιπωρίας απάσας» (20). Ο μαρτυρικός θάνατος ανα-

βιβάζει τον μάρτυρα στο αγγελικό αξίωμα, ανοίγει τις πύλες του ουρανού στην ένδοξη τελείωση ενώπιον του Θεού.

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Νύσσης ερμηνεύοντας τον μακαρισμό των "δεδιωγμένων" παρατηρεί ότι "ιδού το πέρας των κατά Θεόν αγώνων, το των πόνων γέρας, το των ιδρώτων έπαθλον, το της εν ουρανοίς βασιλείας αξιωθήναι... διωχθώμεν ίνα δράμωμεν... προς το βραβείον ημών της άνω κλήσεως ο δρόμος έστω ' τι το βραβείον: Τις ο στέφανος; Ου μοι δοκεί άλλο τι είναι παρ' αυτόν τον Κύριον... Αυτός γαρ έστι και αγωνοθέτης των αθλουμένων και στέφανος των νικώντων" (21). Η μεγαλειώδης στάση των χριστιανών μαρτύρων ενώπιον των διωκτών τους εκφράζεται επίσης κατά τρόπο χαρακτηριστικό με τα όσα λέγονται στην προς Διόγνητον επιστολή " Αγαπάσι πάντα και υπό πάντων διώκονται... Αγνοούνται και κατακρίνονται ' θανατούνται και ζωοποιούνται. Πτωχεύουσι και πλουτίζουν πολλούς... Ατιμούνται και εν ταις ατιμίαις δοξάζονται βλασφημούνται και δικαιούνται. Λοιδορούνται και ευλογούσι... Αγαθοποιούντες ως κακοί κολάζονται κολαζόμενοι, χαίρουσι ως ζωοποιούμενοι. Υπό Ιου-δαιών ως αλλόφυλοι πολεμούνται και υπό Ελλήνων διώκονται και την αιτίαν της έχθρας ειπείν οι μισούντες ουκ έχουσιν" (22).

Το μαρτύριο του κάθε μάρτυρα προϋποθέτει απαρασάλευτο εμμονή στην ορθόδοξο πίστη, θαρραλέα ομολογία ενώπιον των διωκτών και διαπρύσια διακήρυξη της αληθείας του Χριστού, για να έχει εφαρμογή ο λόγος του Κυρίου "ο μάρτυς μου ο πιστός" (23). Άλλωστε φωτοστέφανος μαρτυρίου δεν είναι δυνατόν να κοσμεί κεφαλήν ψευδομάρτυρα αιρετικού ή μή χριστιανού.

Αληθινοί μάρτυρες αναδεικνύονται μόνον εντός της Εκκλησίας, η οποία ως ταμιούχος της αλήθειας και της θείας Χάριτος απεργάζεται τους αγίους και έτσι η έννοια του μαρτυρίου συνδέεται στενά με την έννοια της αγιότητας. Κανείς δεν μπορεί να ανακηρυχθεί γνήσιος μάρτυρας παρά μόνον εντός της Εκκλησίας από την οποία προέρχονται μάρτυρες πιστοί και αληθινοί.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της Εκκλησίας του Αρχιμάρτυρα Χριστού είναι το μαρτύριο και η αγιότητα. Πολύ ενδιαφέρονται είναι τα όσα λέγει ο μάρτυρας της Εκκλησίας Κυπριανός' *"Martyr esse non potest, qui in Ecclesia non est"* (δεν μπορεί να είναι μάρτυρας αυτός που δεν ανήκει στην Εκκλησία)(24). Σχετικά είναι επίσης και τα όσα αναφέρει ο Ωριγένης, ο οποίος δέχεται ότι μάρτυρες αναδεικνύονται τα μέλη της Εκκλησίας, τα οποία *"προτίθενται υπέρ ευσεβείας αποθνήσκουν προτιμώστες τον μετ' ευσεβείας θάνατον του μετά ασεβείας ζήν"* (25). Ανάλογα παρατηρεί και ο Άγιος Αυγουστίνος, λέγων ότι *"δεν είναι γνήσιοι μάρτυρες όσοι (αιρετικοί) δεν έχυσαν το αίμα τους υπέρ της ορθής πίστεως"* (26). Και από της απόψεως αυτής η Εκκλησία τιμά και αναγνωρίζει μόνον όσους εμαρτύρησαν εντός της Ορθοδόξου Εκκλησίας, η οποία προκαθήμενη της αληθείας, προβάλλει στενά συνδεδεμένη με το μαρτύριο και δεν νοείται χωρίς το πλήθος των αγίων και ενδόξων μαρτύρων. Το μαρτύριο υπέρ του ονόματος του Χριστού είναι το ύψιστο προνόμιο της Εκκλησίας, η οποία διωκομένη αναδεικνύει πλήθος καλλινίκων μαρτύρων, και δεν νοείται εκτός της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Γι' αυτό και η Εκκλησία δεν αναγνωρίζει καμμμία εκδήλωση τιμής στους λεγομένους μάρτυρας των αιρετικών, τους οποίους χαρακτηρίζει *"αλλοτρίους του Θεού"* (27), εφ' όσον αρνούνται τον Χριστόν στην πίστη του οποίου αναδεικνύονται οι πραγματικοί μάρτυρες, γι' αυτό και δικαιούνται τιμής.

Ο ιερός Χρυσόστομος τονίζει ότι καμμμία κοινωνία δεν μπορεί να υπάρχει με τους αιρετικούς ούτε στη ζωή ούτε μετά θάνατον' ακόμη και οι τάφοι των ορθοδόξων πρέπει να απέχουν εκ του *"πονηρού γειτονήματος"* των αιρετικών (28), αφού το μαρτύριο στον έξω της Εκκλησίας κόσμο είναι ανύπαρκτο.

Στην πατερική γραμματεία υπάρχει πληθώρα αναφορών με τις οποίες ο μαρτυρικός θάνατος των αιρετικών δεν αναγνωρίζεται ως μαρτύριο, ενώ των εθνικών χαρακτηρίζεται ως *"θάνατος κενός"* (29).

Γι' αυτό οι οποιεσδήποτε θρησκείες του κόσμου, τα ποικίλα φιλοσοφικά συστήματα και οι διάφορες ιδεολογίες δεν προσφέρονται ως χώροι αναδείξεως μαρτύρων. Μπορεί οι ήρωες και οι πρωτοπόροι των ποικίλων ιδεολογιών να θαυμάζονται από τους οπαδούς τους, όμως δεν μπορούν να αναγνωρίζονται και να τιμώνται ως μάρτυρες από την Εκκλησία, δεδομένου ότι δεν απέθαναν για την πίστη τους στον Εσταυρωμένο Χριστό και ούτε ομολόγησαν Αυτόν.

Έτσι το μαρτύριο είναι ανύπαρκτον εκτός της Εκκλησίας και συνδέεται στενά μόνο με τους διωγμούς εναντίον των πιστών του Χριστού και την ομολογία και τον μαρτυρικό θάνατό τους για τον Χριστόν. Κατά την πατερική θεολογία το μαρτύριο εμπνέεται από την σταυρική θυσία του Κυρίου, χάριν του οποίου οι μάρτυρες καταφρονούν τον θάνατον. Εκατομμύρια μαρτύρων για την πίστη τους στο Χριστό αναφέρεται ότι υπάρχουν ακόμη και σήμερα από άθεα ή αντορθόδοξα κάθιστά, ενώ κανείς δεν αναφέρεται να απέθανε π.χ. για τη φιλοσοφία του Σωκράτη. Σχετικά ο φιλόσοφος και μάρτυρας Ιουστίνος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο θάνατος του Σωκράτη, ο οποίος προκάλεσε το θαυμασμό όλου του κόσμου και έγινε υπέρ μιας ανθρώπινης φιλοσοφικής ιδεολογίας, με κανένα τρόπο δεν μπορεί να παραβληθεί προς το μεγαλείο της σταυρικής θυσίας και του μαρτυρικού θανάτου του θεανθρώπου Ιησού Χριστού. Και τούτο, γιατί στερείται του στοιχείου της ομολογίας της χριστιανικής αληθείας και της αγιότητας, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τον αληθινό μάρτυρα του Χριστού.

Και σαν συνέπεια αυτού κανένας άνθρωπος δεν πείσθηκε από τον Σωκράτη να πεθάνει για τη διδασκαλία του, πλην του ιδίου, ενώ για τη διδασκαλία του Θεανθρώπου και την πίστη στην αποκαλυφθείσα αλήθεια του Χριστού όχι μόνο φιλόσοφοι, φιλόλογοι και διάφοροι επιστήμονες άλλων ειδικοτήτων επείσθησαν, αλλά και εκατομμύρια απλοϊκοί άνθρωποι, χειροτέχνες

και εργάτες και λοιποί ιδιώτες περιφρόνησαν τιμές, αγνόησαν δόξα και αδιαφόρησαν ακόμη και για το θάνατο (30).

Η προσφερόμενη θυσία για τον Υιόν του ανθρώπου παραμένει ασύγκριτη έναντι κάθε άλλης ευγενικής θυσίας, γιατί η μαρτυρία του μάρτυρα προϋποθέτει τη μαρτυρία Εκείνου, ο οποίος *"εις τούτο γεγέννηται και εις τούτο ελήλυθεν εις τον κόσμον, ίνα μαρτυρήση τη αληθεία"* (31). Κατά την πατερική θεολογία συνεπώς το μαρτύριο εμπνέεται από τη σταυρική θυσία του Χριστού, χάριν του οποίου οι μάρτυρες καταφρονούν τον θάνατον.

Μετά το σταυρικό θάνατο του Αρχιμάρτυρα Χριστού αναδεικνύονται μυριάδες μαρτύρων της πίστεώς τους σ'αυτόν. Γι' αυτό και η Εκκλησία ψάλλει *"παθών εκουσίως, Μαρτύρων θεία στρατεύματα, πίστει, εναθλείν παρεσκεύασεν"* (32). Οι θλίψεις των διωγμών και τα μαρτύρια είναι ο ιερός κλήρος των πιστών εις Χριστόν (33).

Οι χριστιανοί μάρτυρες, στοιχούντες εις την θείαν εντολήν θυσιάζονται και χωρίς να προβάλλουν άμυναν εναντίον των διωκτών τους, ομολογούν *"ένεκα σου θανατούμεθα όλην την ημέραν, ελογίσθημεν ως πρόβατα σφαγής"* (34).

Έτσι οι μάρτυρες της Ορθοδόξου πίστεως προσφέρουν τη ζωή τους υπέρ της *"καλής ομολογίας"*, ακολουθούντες το παράδειγμα του Κυρίου ο οποίος πρώτος *"εμαρτύρησε την καλήν ομολογίαν"* την οποίαν διεκήρυξε πριν από τη σταυρική θυσία και αυτή ήταν ότι ήλθε στον κόσμο για να *"μαρτυρήση τη αληθεία"* (35).

Η "καλή ομολογία" των μαρτύρων για την εν Χριστώ αποκαλυφθείσα αλήθεια εμπεριέχεται στην ομολογιακή φράση *"χριστιανός ειμί"* και εσήμαινε σταθερή πίστη στον Χριστό και αμετακίνητη εμμονή στα δόγματα της Εκκλησίας είχε δε ως αποτέλεσμα τον *"εν φόνω μαχαίρας"* θάνατον (36).

Από τη θεολογία του μαρτυρίου συνάγεται ότι δεν μπορεί να υπάρξει αληθινός μάρτυρας χωρίς τη συνεχή "καλή ομολογία" η ζωή του πραγματικού πιστού είναι μια συνεχόμενη μεγάλη ομολογιακή πορεία, που ίσως συχνά καταλήγει στο μαρτύριο του αίματος (37).

Κατά τους μεταγενέστερους μάλιστα χρόνους, η ομολογία "χριστιανός είμι" αποδίδεται από τους Νεομάρτυρες με ανάλογη φράση "Εγώ χριστιανός γεννήθηκα και χριστιανός θέλω να πεθάνω". Στις δελεαστικές προτάσεις των αντιχρίστων Μωαμεθανών, οι Νεομάρτυρες ακολουθώντας τους αθλητές των κατακομβών της αρχαίας Εκκλησίας επαναλαμβάνουν τη γνώριμη απαίτηση "τον Ιησού μου θέλω". "Εγώ τον Ιησού μου δεν τον αρνούμαι, χριστιανός γεννήθηκα, χριστιανός θέλω να πεθάνω... Χριστιανός, χριστιανός, χριστιανός" (38). Οι μάρτυρες ενώπιον των διωκτών τους δεν αναφέρονταν ούτε στο αξίωμά τους, ούτε στις γνώσεις και τη σοφία τους' δεν πρόβαλαν αντίσταση στη βία των διωκτών τους, εστέκοντο άοπλοι απέναντί τους και δεν ικανοποιούσαν καμμία περιέργεια των ανακριτών τους. Έμεναν σταθεροί στην ομολογία τους απόβλέποντες στην ουράνιο πορεία τους, διώκοντες "το βραβείον της άνω κλήσεως". Έδιναν στερεότυπα την υπέρ του Χριστού ομολογία "χριστιανός είμι" και αποδεικνύονταν μεγαλοφώνοτατοι κήρυκες της πίστεως με την προσφορά του αίματός τους (39). Και αυτή η ομολογία αντηχεί από εκατομμύρια ομοδόξων αδελφών σε κάθε γωνιά της γής, όπου συνεχίζονται ακόμη και σήμερα απηνείς διωγμοί από τους εχθρούς της Ορθοδοξίας. Αυτήν την ομολογιακή πορεία υπέρ του Ιησού Χριστού επορεύθησαν όλοι οι Νεομάρτυρες, πρόγονοι των σημερινών Ελλήνων, με επικεφαλής τον άγιον Νεομάρτυρα και Ιερομάρτυρα Πατριάρχη Γρηγόριο Ε', το μαρτύριο του οποίου συνεδέθη με την εθνική παλιγγενεσία. Η αρνητική απάντηση του Πατριάρχη στις θρασύτατες προτάσεις των αξιωματούχων Τούρκων να δεχθεί τον ισλαμισμό για να γλυτώσει τη θανατική καταδίκη ήταν, όπως άρμοζε σε ορθόδοξο Έλληνα

ιεράρχη' "μάταιοι οι λόγοι σας, κάμετε το έργο σας, ο Πατριάρχης των χριστιανών αποθνήσκει μόνο χριστιανός" (40) και έτσι οδηγήθηκε στο ικρίωμα για να υποστεί τον δι' αγχόνης θάνατον.

Η μαρτυρική αυτή ομολογία αντηχεί ως παγκόσμιο και παγ-χριστιανικό κήρυγμα αληθείας, παρρησίας και ελέγχου σ' όλο τον χριστιανικό και μη κόσμο Ανατολής και Δύσης. Η θυσία των Νεομαρτύρων για την Ορθόδοξη πίστη πρέπει να αποτελεί δίδαγμα για όλους τους μεταγενέστερους και σύγχρονους Έλληνες. Ιδιαίτερα σήμερα προβάλλεται άμεση η ανάγκη να αναφανούν και αναφερθούν νεοφανείς καλλίνικοι μάρτυρες της Ορθοδοξίας οι οποίοι ακολουθώντας την οδόν της τελειώσεως του εσταυρωμένου Χριστού, αναδεικνύονται "άγγελοι" και "πάρεδροι Χριστού" και "θείας φύσεως κοινωνοί" (41).

Την ισόβια και μόνιμη ομολογία του ονόματος του Ιησού Χριστού καλούμεθα από τον Ιωάννη Χρυσόστομο να ακολουθήσομε όλοι με τις φράσεις του "Μετά παρρησίας την πίστιν ομολογώμεν... άπαντα μετά πολλής της σοφίας και της παρρησίας τα των χριστιανών ανυμνώμεν... μη δια ρημάτων δε μόνον, αλλά και των δια πραγμάτων αυτών τούτο ποιώμεν και βίον άξιον της ομολογίας διά πάντων τον Δεσπότην ημών δοξάζοντες απολαύσωμεν και της ενταύθα και της εκεί τιμής..." (42).

Βιβλιογραφία:

1. Βλ. σχετικά έργα Νικοδήμου του Αγιορείτου. "Νέον Μαρτυρολόγιον". Αθήναι 1961, και Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου. Οι Νεομάρτυρες, Αθήναι, 1970, Ι. Περαντώνη "Λεξικόν Νεομαρτύρων". τ. 1-3. Αθήναι 1972, Στ. Παπαδόπουλου, Οι Νεομάρτυρες και το δούλον γένος, Αθήναι 1974, σ. 24-28, Χρ. Κρικώνη, Η Ορθόδοξος Εκκλησία πρωταγωνιστής της εθνεγερσίας του 1821, Κληρικοί Νεομάρτυρες -Εθνομάρτυρες, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 71ε και Σπ. Μπιλάλη, Οι μάρτυρες της Ορθοδοξίας, τ. Α'. Η θεολογία του Μαρτυρίου, Αθήναι 1973. σ. 16-17κ.α.
2. Στ. Παπαδόπουλου. Οι Νεομάρτυρες... σ. 21-23
3. Του αυτού, Οι Νεομάρτυρες... σ. 28

4. ΣΤ. Παπαδόπουλου, Οι Νεομάρτυρες... σ.29-31
5. Του αυτού, Οι Νεομάρτυρες... σ. 21-23
6. Στ. Παπαδόπουλου. ΟΙ Νεομάρτυρες... σ. 50. Πρβλ. Β. Στεφανίδου, Εκκλ. Ιστορία, Αθήναι 3 1959, σ. 691, Κ. Αμάντου. Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από του ενδεκάτου αιώνας μέχρι του 1821, τ. Α', Αθήναι 1956, σ. 162.
7. Α. Φυτράκη, Οι ήρωες της χριστιανικής πίστεως κατά τους χρόνους της Τουρκικής δουλείας "Ορθόδοξος Επιστασία" 2 (1956) 29.
8. Στ. Παπαδοπούλου. Οι Νεομάρτυρες... σ. 54 και Χρ. Κρικώνη μν. εργ. σ. 82.
9. Βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Οι Νεομάρτυρες... σ. 24. Του Αυτού. Η Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησία, Αθήναι 1954, σ. 114-115. Ι. Περαντώνη, Τα αίτια και αι αφορμαί του μαρτυρίου των Νεομαρτύρων, Θεολογία 42 (1971) 129 ε., Ι. Αναστασίου, Σχεδιάσμα περί Νεομαρτύρων, "ΜΝΗΜΗ 1821", Θεσσαλονίκη 1971, σ. 11, 15,21,26, Χρ. Κρικώνη, Η συμβολή του κλήρου της Εκκλησίας εις τους απελευθερωτικούς αγώνες του ελληνικού Έθνους, "ΜΝΗΜΗ 1821", Θεσσαλονίκη 1971, σ. 167 ε.
10. Βλ. Στ. Παπαδόπουλου, Οι Νεομάρτυρες... σ. 90-93. Χρ. Κρικώνη, μν. εργ. σ. 107-108
11. Ιωάννου Χρυσοστόμου, Εις το κατά Ματθαίον, ομιλ. μστ. PG 58.478.
12. Βλ. Νικοδήμου Αγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον ... σ. 12-14
13. Γρηγορίου Θεολόγου, Λόγος ΜΕ', Εις το Πάσχα, κγ', PG 36, 656C
14. Μτ. 16,25
15. Ησ. 43,10
16. Νικοδήμου Αγιορείτου, Νέον Μαρτυρολόγιον... σ. 17-25. Βλ. Χρ. Κρικώνη, μν. έργ., σ. 118-119
17. Βλ. Ι. Αναστασίου, Σχεδιάσμα περί των Νεομαρτύρων... σ. 27-28. Για την πορεία που ακολουθούσε το μαρτύριο, βλ. σχετικά: Τα Μαρτύρια των αρχαίων Χριστιανών, Εισαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια, υπό Π. Χρήστου ΕΠΕ, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 21-24.
- 18 Παρακλητική, Παρασκευή πρωί. Κανών σταυρώσιμος. Ωδή στ' Μαρτυρικά.
19. Β' Τιμ. 3.12.
20. Ιωάννου Χρυσοστόμου. Ερμηνεία εις την προς Ρωμαίους Επιστολήν, ομιλ. ιε'. 3, PG 60.549.
21. Γρηγορίου Νύσσης, Εις τους Μακαρισμούς, Λογ. Η', PG 44, 129C, 1300B, 1301B. Πρβλ. Ιωάννου Χρυσοστόμου. Υπόμνημα εις τον Άγιον Ματθαίον, τον Ευαγγελιστήν, Ομιλ. ιε', 4 PG 57, 228.
22. Προς Διόγνητον Επιστολή. 5, 11-18, ΒΕΠ 2. 253.
23. Απ. 2.13.
24. Κυπριανού, De Ecclesia Catholica Unitate, 14, PL 4, 526. De Lapsi, 18. PL 4. 495.
25. Ωριγένους, Εις Μαρτύριον Προτρεπτικός, V, ΒΕΠ 9. 37.

26. Αυγουστίνου, Serm. 326. 2, PL 38, 1448 και 328, 4, PL 38, 1453, Βλ. και Α. Φυτράκη, *Αι αντιδράσεις κατά της τιμής των αγίων εν τη αρχαία Εκκλησία και τα αίτια αυτών*, ΕΕΘΣΠΑ. Αθήναι 1956, σ. 188-189.
27. ΑΔ' Κανών της εν Λαοδικεία Συνόδου. "Ότι ου δει πάντα χριστιανόν εγκαταλείπειν μάρτυρα Χριστού και απιέναι προς τους ψευδομάρτυρας τουτέστιν αιρετικών, ή αυτούς προς τους προειρημένους αιρετικούς γενομένους ούτοι αλλότριου του Θεού τυγχάνουσι. Έστωσαν ουν αναθεμα οι απερχόμενοι προς αυτούς". Βλ. και Θ' Κανόνα της ίδιας Συνόδου. Βλ. και Ωριγένους, *Σχόλια εις Ματθαίον*, 38.
28. Ιω. Χρυσοστόμου. *Εις την ανάληψιν του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού...* 1, PG 50, 443.
29. Κλήμεντος Αλεξανδρέως, *Στρωματείς*, Δ. 4. ΒΕΠ 8. 56-57. Επίσης Ευσεβίου Καισαρείας, *Αποσπάσματα εκ των Χρονικών Β'* (Χρονικός Κανών), ΒΕΠ 20. 301. Μ.Αθανασίου. *Βίος και Πολιτεία του Οσίου Αντωνίου*, 79, ΒΕΠ 3. 49.
30. Ιουστίνου Απολογία Β'. Χ. 8, ΒΕΠ 3, 205 και Αποκ. 2. 10.
31. Ιω. 18.37.
32. Μηναίον Οκτωβρίου, 12 Κανών και Αγίων. Ωδή α'.
33. Βλ. Μακαρίου Αιγυπτίου. Ομιλίας Πνευματικάί, Ομιλ. ΙΕ'. 11-12, ΒΕΠ 41, 220, 221.
34. Ψαλμ. μγ. 23 Βλ. και Ωριγένους, *Κατά Κέλσου*, Γ' 7, ΒΕΠ 9, 186, Μ. Αθανασίου, *Περί Ενανθρωπήσεως*, 27 και Τερτυλιανού, *Ad Scapulam* 50. Πρβλ. και Νεκταρίου Χατζημιχάλη, *ΑΡΧ. (νυν Μητροπολ.) Ορθοδοξία, Μαρτύριο, Ιεραποστολή, Θεσσαλονίκη 1964*, σ. 9-10 κ.α.
35. Ιω. 19.37.
36. Εβρ. 11. 37, και Ιω. Χρυσοστόμου, Ομιλ. εγκωμιαστική, *Εις τον άγιον μάρτυρα Λουκιανόν*, 3, PG 50, 524 και 525.
37. Σπ. Μπιλάλη, *Οι Μάρτυρες της Ορθοδοξίας*, σ. 155-157.
38. Νικοδήμου Αγιορείτου, *Νέον Μαρτυρολόγιον ...* σ. 234. 235.
39. Βλ. σχετικά *Τα Μαρτύρια των αρχαίων Χριστιανών...* σ. 21-22 και Ιερωνύμου Κοτσώνη. *Το ενθουσιαστικόν στοιχείον εις την Εκκλησίαν των μαρτύρων*, Αθήναι 1952, σ. 11-12, για τις γραπτές πηγές των μαρτύρων.
40. Βλ. Κ. Οικονόμου, *Λόγοι Εκκλησιαστικοί, προτρεπτικοί προς Έλληνας*, εν Βερολίνω, 1833, σ. 139. Σπ. Μπιλάλη, *Οι μάρτυρες της Ορθοδοξίας...*, σ. 160, και Θ. Σιμοπούλου, *Αρχιμ., Μάρτυρες και αγωνισταί Ιεράρχαι της ελληνικής εθνεγερσίας, 1821-1829*, Αθήνα 1971, σ. 137.
41. Β' Πέτρου, 1, 4 και Αποκ. 2, 10 βλ. και Χρ. Κρικώνη, *Η Ορθόδοξος Εκκλησία...*, σ. 122.
42. Ιω. Χρυσοστόμου. Ομιλία εγκωμιαστική, *Εις τον άγιον μάρτυρα Λουκιανόν*, 3 PG 50 526.